

KONTINENTÁLIS TANÁRKÉPZÉSI HAGYOMÁNYOKKAL A BOLOGNAI ÚTON

AMAGYAR FELSOŐOKTATÁS AZ UTÓBBI ÉVTIZEDEK SORÁN a reformok korszakát élte meg. Több hullámban és korántsem következetes irányvonal mentén születtek újabb és újabb tervezetek, deklarációk, amelyek azonban többnyire részleges változásokat eredményeztek. Ma a felsőoktatás szereplői számára egyre világosabbá válik, hogy a most küszöbön álló változások minden eddigit meghaladó mértékben alakítják át a felsőfokú képzés rendszerét, irányítását és tartalmát. Ez az átalakulás európai, sőt globális dimenziói révén túlmutat egy-egy ország oktatási rendszerének ügyein. Érdeemes figyelni mindazokra a térségekre, amelyek már bejárták a Bolognai utat, de azokra is, amelyek most vágnak neki és a mienkkel hasonló gondokkal kell szembenézniük. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ún. atlanti minta vonzása és követése mellett figyelmet érdemelnek a kontinentális paradigma egykori vagy mai képviselői is. Úgy ítéljük meg, hogy az átalakulás folyamatában – a közös gondok révén – tőlük is bőségesen nyerhetők a modernizációs folyamatot segítő információk.

Amikor Bolognai útról beszélünk, akkor többféle értelemben is használhatjuk a fogalmat.

1. Az EU tagállamainak egyeztetett törekvése a Bolognai Egyezménytől Prágáig, Berlinig és tovább, ami maga is jelentős változások, irány- és tempóváltások sorozatát jelenti (lásd pl. *A Bolognai Nyilatkozat... 2001; Az Európai Felsőoktatási ... 2002; Barakonyi 2002; Dinya 2002, Hrubos 2002; Educatio 2003*).¹ Ezzel a folyamattal tanulmányunk nem foglalkozik.

2. A Bolognai út a tervezés, a reform, a csatlakozás folyamatát is jelenti, amelyben az uniós és a nemzetállami vagy egyéb alapon kialakult felsőoktatási rendszerek változási trendjei egymást erősítve, vagy egymással ütközve találkoznak.² Ez a témánk szempontjából közvetlenül is fontos szempontot képvisel.

3. A gyakorlati megvalósulás, a tagországokban elérhető optimális modell vagy modellek kipróbálása és elterjesztése, kiépítése szintén része az útnak, ami idő-

¹ Lásd még erről Ladányi Andor és Szőke Krisztina írását számunkban.

² A Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térhez program (CSEFT), ill. a Magyar Universitas Program változatai és visszhangja, többek közt: Schlett István: A felvilágosult ész esete a felsőoktatással. www.cesar.elte.hu/ajk

ben tágas folyamatot feltételez.³ A tanárképzés „*bolonyásítása*” napjainkban igen aktuális és sürgető kérdéseket vet fel.

Jelen írásunkban tehát a folyamat 2. és 3. értelmében keresünk a magyar tanárképzési reform számára is hasznosítható modelleket, megoldási módokat. Németország önmagában is színes gyakorlatának példáját választottuk elemzésünk forrásául, mert úgy találjuk, hogy a tanárképzés múltja és jövője szempontjából vannak analógiák a két rendszerben. Az analógiák nem ritkán olyan értelemben jelennek meg a szakmai vélekedésben, hogy a német iskolapedagógiai gondolkodás és gyakorlat – udvarias kifejezéssel – kontinentális, valójában maradi jelzőt kap. De találhatunk párhuzamot azokban a vitákban,⁴ gondokban is, amik a szakmai közvéleményt napjainkban foglalkoztatják.

Tanulságos, és aligha véletlen különbséget látunk viszont abban, hogy a német oktatáspolitikai „időt adott magának” arra, hogy modellkísérleteket koncipiáljanak és futtassanak le a szakemberek. A hazai realitás ezzel szemben az, hogy az egyre szorongatóbb határidők ellenére sem egyértelmű, milyen alternatívák szellemében képzelhető el a tanárok képzése, hogy milyen utat kell bejárni ahhoz, hogy a képzés átalakítása megőrizze a rendszer létező erősségeit, de új szellemű, a pedagógiai munkát hatékonyabban végző, hozzáértő szakembereket eredményezzenek a 3+2 éves tanulmányok.

Az időhiány miatt az már egyértelmű, hogy *modellkísérletekre nem számíthatunk*.⁵ Az *időzavarnak* megvannak a messzebbre visszanyúló szakmai *okai*. Közülük kettőt említhetünk, olyanokat, amelyeket hosszabb ideje cipel magával a rendszer, vagy inkább söpör minden aktuális döntéshelyzetnél a szőnyeg alá. Az egyik az, hogy a tanárképzés a hazai változatában sajátos helyzetű felsőoktatási terület. A *kettős tanári kompetencia* (szaktudományi és pedagógiai), a kétféle hozzáértés igénye és a *többszörös függőség* határozza meg a helyzetét, létét. A függőség mindezekelőtt a képzési területnek kijáró önálló szakmai státusz és szakmai érdekképviselet intézményi és országos szintű hiányában mutatkozik meg. Így a képzés tartalmát és finanszírozását illető döntéseket gyakran olyan testületek vagy személyek hozzák, akik szakmailag nem illetékesek vagy éppen ellenérdekeltek a képzés ügyeiben. A másik ok a *tanári szakok kétszakos jellege*, ami hasonlóan összetett jelenségként a Bologna típusú átalakulás racionalitásaival szemben áll. A sokat vitatott kétszakosság intézményét a foglalkoztatási, közoktatási igények mellett, szakmai megfontolások és felsőoktatási, sőt tágabban vett oktatáspolitikai érdekek egyaránt éltetik.

3 A Bolognai rendszer tanárképzési lehetőségei tárgyában is gyarapodó szakirodalommal és publicisztikával számolhatunk (lásd pl. *Ladányi 2003; Báthory et al. 2003; A tanárképzés helyzete ... 2004*).

4 Ebben a kérdésben mindenekelőtt a *Die Zeit*-ben lefolyt szakmai vitára fogunk hivatkozni.

5 Hogy egy éppen aktuális paradoxont említsünk: Kormányrendeletek és a vonatkozó MAB döntések sürgetik az alapszakok konszenzuson nyugvó létesítési és szakindítási kérelmeinek beadását. A rendszer fontos elvei és részletei ugyanakkor kidőlgözatlanok. Az alapszakok nem a tanárképzésről szólnak, mivel az M szinten történik majd, de a tanárképes szakok esetében ennek a masternek a vízióját is tartalmaznia kell az akkreditációs tervezetnek. Ehhez képest az M képzés körvonalai csak sejtethetők. A tanárképzés Bologna-konform változatainak, modelljeinek a kidolgozása pedig csupán az „elővitáknál” tart.

Miért éppen a németországi tanárképzés?

Miért érdemes a saját gondjaink ismeretében a németországi Bologna-folyamatot tanulmányozni? Mire jutottak az NSZK szakemberei ezekben a kérdésekben?

A németországi pedagógus/tanárképzés sajátosságai megjelennek a téma összehasonlító vagy területi kérdéseit tárgyaló hazai szakirodalomban (lásd pl. *Szabó 1998; Falus 2002; Bikics 2002*), témánk szempontjából mégis érdemes néhány pontban összefoglalni őket.

1. A szövetségi államszerkezet és az iskolarendszer tagoltsága sajátos utak lehetőségét biztosítja. Adódik a föderális állam szerkezetéből, a tartományi oktatáspolitikai relatív autonómiájából, az iskolarendszer közös alapú változataiból.

2. A régi és új tartományok eltérő oktatási rendszere a nyugati szabályok szerint „egyesült” Németországban nyugati koncepció és törvények alapján vált egységessé. Ebből adódó feszültség tükröződik az új tartományokban megfogalmazódó fenntartásokban. Vannak, akik értékvesztésnek ítélik meg a nyugati tartományok mintájának minden téren való követését. A felismerés akár intő jel is lehet számunkra.

3. Főiskolákon és egyetemeken egyaránt folyik pedagógus/tanárképzés. A duális rendszer létező valóság a német felsőoktatásban, de a tanárképzésben is. Hordozza azt a vitatott lehetőséget, hogy a B és az M a szaktudományos és a pedagógiai, didaktikai szakaszra különüljön el, illetve azt a veszélyt, hogy a tanári M (M.Ed) súlytalan, kiegészítő képzéssé váljon.

4. A németországi tanárképzés kétfázisú. A szaktudományos képzést követik a tanári mesterség stúdiumai és a gyakorlati fázis (gyakornoki, rezidens, *referendar* évek), amelyet a második államvizsga zár le. A második fázis jórészt a felsőoktatáson kívül zajlik. Csak részben konkurens a szaktudományos és a tanári képzés a felsőoktatásban.

5. A tanárképzés alapvetően kétszakos tanárokat készít fel.

6. A tanárképzés igazodik a az erősen tagolt iskolarendszer igényeihez. A működő és a tervezett rendszerben is jelen vannak a különböző iskolatípusokra célzott felkészítő tanárképzési programok, amelyek képzési idő és tematika szerinti eltérések, de nem zártak, nem elszigeteltek, hanem többnyire átjárhatóak és továbbépíthetőek. A két ciklusra tagolás erősíti azt a szakmai veszélyérzetet, hogy a B az alsóbb, az M pedig a felsőbb iskolák tanáira specializálódik, tehát hierarchizálódik.

Melyek a működő rendszer és a Bologna-elvek olyan ütközőpontjai, amelyek a németországi szakmai vitákban is hangot kaptak? A következőkben felsorolunk néhány ilyen pontot, kiemelve a *Die Zeit* korábban már említett vitájából, illetve ezekhez kapcsolódóan utalunk a magyar reformviták idevonatkozó felvetéseire is.

Kell-e egyáltalán változtatni? Ismerős gond. Kényszer-e a Bologna-nyilatkozat valamennyi képzési terület számára? Az orvos- és a tanárképzés jellegének inkább az osztatlan modell felel meg. Értékvesztés, identitás feladása-e a nemzetközi nyomásra változó, ugyanakkor nemzeti kötődésű tanárképzés? A németországi

reform egyik támogatója *Gabrielle Behler* (SPD, Észak-Rajna-Vesztfália oktatási, tudományi és kutatási minisztere) a jövő lehetőségét látja a kétciklusú képzés bevezetésében, mely széles spektrumú, a tanárképzésen túlmutató szakmai kvalifikációt tesz lehetővé. A szélesebb körű alapképzés egyúttal jobb lehetőségeket is biztosítana a fiataloknak a munkaerőpiacon.⁶ A támogatók táborának másik képviselője, *Roland Sauerbrey*, az új képzési rendszerben a felsőoktatás nemzetközivé tételének és flexibilitásának lehetőségét látja. Sauerbrey a stúdiumok merev követelményeire és a külföldi hallgatói teljesítmények igen problematikus konvertálhatóságára vezeti vissza, hogy a külföldi hallgatók aránya Németországban 4,5 százalékra csökkent.

Az „ellenpárt” egyik képviselője *Ewald Terhart*⁷ azon a véleményen van, hogy a kétciklusú tanárképzés a jövőben veszélyezteti a képzés színvonalát. A professzor tart a két fokozat esetleges hierarchikus rendszerétől, miszerint a tanár szakos hallgatók Bachelor-fokozatra koncentrálnak és a Master-fokozatot, amely a tulajdonképpeni tanári kompetenciákat közvetíti, csak mellékes kiegészítő képzésként kezelik.

*Reinhold Grimm*⁸ azoknak az egyetemeknek és főiskoláknak a képviselője, melyek a német felsőoktatási rendszer amerikanizálása ellen tiltakoznak. Az ő szerveztük az *Allgemeiner Fakultätentag*, ami elsősorban a diploma, a *Magister* fokozat és a habilitáció megszüntetését illeti kritikával. Noha a kétszintű képzést a Szövetségi Oktatási Minisztérium, a Tudományos Tanács és a Német Kutatási Társaság is támogatja, a professzorok nem értenek egyet abban, hogy az amerikai felsőoktatási modellt vegye át Németország. A szervezet tagjai azt állítják, hogy a politikusok és a tudományos funkcionáriusok az USA-ban csak néhány vezető egyetemet látogattak, viszont a német egyetemek lényegesen jobb színvonalat képviselnek, mint egy átlagos amerikai egyetem.

Összeegyeztethető-e a kétfázisú és két ciklusú képzés? A magyarországi korai CSEFT változatok⁹ javaslata nyomán nálunk is ismert vitapont: mire képesít az első 3 éves alapképzés a pedagógus szakmában? Hová kapcsolódik a gyakornoki, rezidens időszak? Érdemes-e tovább tagolni a két-, illetve egyre inkább többfázisú tanárképzést? A *Zeit* vitában Dieter *Meschede* nem látja indokoltnak, hogy a nemzetköziség oltárán a jól bevált és sikeres német diplomát feláldozzák. A diploma Master-fokozatra való felcserélésében a színvonal csökkenését prognosztizálja és ennek elkerülésére, azt javasolja, hogy – a struktúra megváltoztatása nélkül – a diplomások automatikusan kapják meg a Master-fokozatot.¹⁰

6 Gestuftes Lehrerstudium. In: Die Zeit 2001/31.

7 Az iskolapedagógia professzora (Ruhr-Universität, Bochum), a kultuszminiszterek a „Németországi tanárképzés perspektívái” címmel megrendezett konferenciájának volt bizottsági elnöke.

8 A romanisztika professzora (Jena), az *Allgemeiner Fakultätentag* szónoka.

9 Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térséghez Fejlesztési Koncepció (2003.07.14.) Kézirat.

10 Bachelor in Deutschland. Wenn das Diplom geopfert wird, sinkt die Qualität der Absolventen. Von Dieter Meschede in: Die Zeit, 2001/11.

Összebékíthető-e a kétszakosság keretein belül a szaktudományos és a tanári képzés kompetenciája? Ennek kapcsán Magyarországon a 300 kredites kereten megosztás elvi és gyakorlati kérdéseit kell megválaszolni.¹¹ Ez a kérdés kevésbé foglalkoztatta a német folyóirat vitájának résztvevőit. Mint látni fogjuk, erre a tanárképzési törvényben és a kísérletek révén találtak a szakemberek megoldást.

Beilleszthető-e az új szerkezetbe a tagolt iskolarendszer differenciált pedagógusigénye? Ami nem csupán a tantárgyi, szaktudományos elmélyültség szerint, hanem a pedagógiai feladatok szerint is differenciált.¹² A *Zeit*-vita szkeptikusai tartanak attól, hogy az általános iskolai tanárképzés a Bachelor-szinten marad, és az itt keletkező deficitek a későbbiekben veszélyeztetik a magasabb szintű iskolákban folyó képzést.¹³

A továbbiakban azt tekintjük át, hogy a fenti kérdésekre milyen válaszokat kerestek Németországban, közelebbről Észak-Rajna-Vesztfáliában. Amiért érdemes lehet ezekre a válaszokra figyelni, az a közös kontinentális múlt okán túl az, hogy a változtatásokat az idejében elkezdett viták és lépések alapozták meg, hogy kellő pillanatban egyezség született a keretfeltételek meghatározásáról, és a törvényi feltételek (*Lehrerausbildungsgesetz*) dolgában, nem utolsó sorban pedig az, hogy modellkísérletek indultak, folynak a tanárképzés fejlesztése érdekében.

Előzmények, a keretfeltételek meghatározása

Németországban tartományi szinten az oktatásügy letéteményese a kultuszminiszter. Az oktatás egységességének bizonyos szintű biztosítására hozták létre a kultuszminiszterek konferenciáját (KMK), mely az országos és a nemzetközi ügyekkel foglalkozik.

1999 márciusában a KMK konszenzusra jutott a lineáris képzés és ezzel együtt a többszintű végzettség egész Németországra vonatkozó bevezetését illetően, mely a tradicionális diplomát és magiszter-fokozatot váltaná fel. Ennek értelmében 3 éves felsőoktatási tanulmányok után a *Bakkalaureus/Bachelor* (BA) végzettség szerzhető meg, amelyre egy- illetve kétéves stúdium épülhet, melyet a *Master*-végzettség (MA) zár le. A KMK már 1998 novemberében elhatározta az új bizonyítványokhoz vezető és előzőleg a nemzetközi normákhoz igazított, illetve kreditpontokkal ellátott tanulmányok akkreditálását.

Időközben növekvő tendenciát mutat a BA és MA fokozatokra tagolt képzés elterjedése a német egyetemeken és főiskolákon, valamint a tanárképzés területén is történtek már előrelépések a képzés első fázisát illetően. Az új rendszer bevezetésében 2000 májusában Észak-Rajna-Vesztfália vállalta az úttörő szerepet, azzal,

11 Az erről folyó hazai viták leginkább a bizottságokban (Nemzeti Bologna Bizottság Pedagógusképzési Albizottsága) és az ügyben érintett testületekben folynak (pl. BTTK és TTK dékáni kollégiumában vagy a Tanárképzők Szövetségében).

12 A közismereti tanárképzés hazai tervezeiteiben a 6–13. évfolyamra kiterjedő egységes képzési elképzelés dominál, tehát olyan jogosítvány megadása, amely egyaránt érvényes a kistelepi általános iskolában és az érettségire felkészítő elit gimnáziumban.

13 Gestuftes Lehrerstudium. In: Die Zeit 2001/31.

hogy az Oktatásért, Tudományért és Kutatásért felelős Minisztérium (*Ministerium für Schule, Wissenschaft und Forschung*) nyilvánosságra hozta a „Tanárok képzésének BA/MA tanulmányai kialakítására vonatkozó irányelvek”-et (*Eckpunkte zur Gestaltung von BA-/MA-Studiengängen für Lehrämter*).

A kétszintű tanárképzési modell bevezetésétől a minisztérium egyfelől a képzés szerkezetének újjászervezését, a felsőoktatás képzési idejének szűkítését, illetve egy minőségi képzési reformot remélt, másfelől pedig az európai egyetemek Bologna-folyamat szellemében kialakított struktúrájához való igazodást tűzte ki célul. A BA képzési szakaszban a szakirányúság dominál, de szakdidaktikai és tanításra vonatkozó elemek is megjelennek benne. Ezt a szakaszt egy erre épülő, neveléstudományi és szakmai specifikus irányultságú MA képzési szakasz követi. A BA-szakasz három évig tart, a képzés összideje a korábbihoz képest nem változik. A tanulmány struktúráját illetően olyan képzést feltételez, mely neveléstudományi, szaktudományi, szakdidaktikai tanulmányokat tartalmaz, és két szak tanítására jogosító ismeretekhez vezet. Mindkét szakhoz igazolni kell a KMK keretmegállapodásában meghatározott mennyiségi és minőségi sztenderdet. A BA-szakasz három alkotórésze a tudás átadására irányuló kvalifikáció igazolása. A BA- és az MA-szakaszokat is vizsgák zárják. A tanulmányokat modulokra és kreditpontokra tagolják. A BA-szakaszt egy első, szakmai képesítést adó vizsga zárja, az MA-szakasz pedig az iskolatípushoz igazodó vizsgával végződik. A tanárjelölteknek el kell sajátítaniuk a képzés során a professzionális pedagógiai reflexió- és cselekvőképesség alapjait, ami szaktudományi és szakdidaktikai kvalifikációt és pedagógiai illetve kommunikatív kompetenciákat is magában foglal. A minisztérium a reformot hét éven belül akarja végrehajtani.¹⁴

2001 őszén a Tudományos Tanács (*Wissenschaftsrat*)¹⁵ is kibocsátotta javaslatait a „Javaslatok a tanárképzés jövőbeni struktúrájára (*Empfehlungen zur künftigen Struktur der Lehrerbildung*)” címmel, mely szintén az észak-rajna-Vesztfáliai modell irányába mutat. A tanárképzés alapvető reformjának szükségességéhez újabb lendületet adott a 2001 végén nyilvánosságra hozott Pisa-tanulmány, amely a német diákok teljesítményére – és így közvetett módon, a pedagógusok munkájára – vonatkozóan deprimálóan rossz eredményeket mutatott.

Mivel a reform bevezetésében Észak-Rajna-Vesztfália járt az élen, írásunkban az ő modelljük bemutatására vállalkozunk. A tartományban 12 intézményben folyik kétszintű tanárképzés, melynek első fázisát a felsőoktatási tanulmányok és az első államvizsga, második fázisát pedig a gyakornoki idő, további tanulmányok és a második államvizsga alkotja.

¹⁴ Eckpunkte zur Gestaltung von BA-/MA-Studiengängen für Lehrämter. Düsseldorf 2001. május 9.

¹⁵ A Tudományos Tanács a szövetségi és a tartományi kormányok munkáját segíti a felsőoktatás, tudomány és kutatás fejlesztésének tartalmi és strukturális kérdéseiben.

A tanárképzés törvényi szabályozása Észak-Rajna-Vesztfáliában

Észak-Rajna-Vesztfáliában a tanárképzés pedagógiai alapjait a tanárképzési törvény (*Lehrerausbildungsgesetz, LABG*) szabályozza, melynek új változata 2002. augusztus 1-jén lépett életbe, rendelkezései azonban csak a 2003/2004-es tanév őszi szemeszterétől hatályosak. A következőkben összefoglaljuk a törvény legfontosabb paragrafusait.

A képzés két részre tagolódik, az egyetemi tanulmányokra és a gyakornoki időre (*Vorbereitungsdienst*). A tanulmányok idejét az az iskolatípus határozza meg, melyben később a tanárjelölt el akar helyezkedni. A tanulmányok neveléstudományi, szaktudományi és szakdidaktikai képzést tartalmaznak, melybe már a képzés elejétől gyakorlati fázisokat integrálnak. A képzés második szakaszát (*Vorbereitungsdienst*) iskolákban és egyetemi szemináriumokon kell teljesíteni. A gyakornoki idő önálló tanítást is magában foglal. 2003. október 1-jétől a régi típusú (*Primarstufe, Sekundarstufe I, Sekundarstufe II, Sonderpädagogik*) elnevezések helyett a következő négy tanárképzési forma különíthető el: 1. általános iskola,¹⁶ *Hauptschule*¹⁷ és reáliskola,¹⁸ valamint a *Gesamtschule*¹⁹ megfelelő évfolyamai; 2. gimnáziumok²⁰ és *Gesamtschule*; 3. *Berufskolleg*;²¹ 4. kiegészítő iskolák (*Sonderpädagogik*).

Az első típusú képzés 7 szemeszter tanulmányok után az 1. államvizsgálattal, majd ezt követően egy 24 hónapos gyakornoki idővel és a 2. államvizsgálattal zárul. A tanulmányok neveléstudományi képzésből, két tantárgy iskolaszpecifikus oktatásából, valamint német és matematika tantárgyakhoz kapcsolódó alapvető didaktikai képzésből állnak. A második típusú képzést választóknak 9 szemeszteren keresztül kell neveléstudományi tanulmányokat folytatniuk, valamint két tantárgyat vagy zene illetve művészet tantárgyakat hallgatniuk. A gyakornoki idő maximum 24 hónap, a tanulmányokat a 2. államvizsga zárja le. A 3. típusú képzésben résztvevők szintén 9 szemeszteren keresztül hallgatják a következő tárgyakat: neveléstudomány, két szakmai tárgy vagy egy közismereti és egy szakmai tárgy, két közismereti tárgy. A gyakornoki idő itt is maximum 24 hónap, a tanulmányokat a 2. államvizsga zárja. A 4. típusú, szintén 9 szemeszteren keresztül tartó alapképzésben neveléstudomány, két tantárgy és gyógypedagógia foglaltatnak benne. A gyakornoki idő maximum 24 hónap, a tanulmányok ebben az esetben is a 2. államvizsgálattal fejeződnek be. A LABG rendelkezéseit az 1. táblázat foglalja össze.

16 Az általános iskola (*Grundschule*) a magyar rendszertől eltérően az első négy osztályt foglalja magában.

17 A *Hauptkcola* (*Hauptschule*) 5–9. évfolyamokat indít, az itt végzett tanulók az iskolatípus befejezése után szakmát tanulnak.

18 A reáliskola (*Realschule*) 5–10. évfolyamokon oktat, elvégzése után a diákok szakmát tanulhatnak vagy az érettségi és továbbtanulás irányába folytathatják tanulmányaikat.

19 A *Gesamtschule* több képzési formát (*Hauptschule, Realschule* és *Gymnasium*) egyesítő iskolatípus.

20 A gimnázium (*Gymnasium*) 5–13. évfolyamai az érettségire és a továbbtanulásra készít fel a diákokat.

21 A *Berufskolleg* felsőfokú tanulmányokra felkészítő szakmai tanfolyam.

1. táblázat: A tanárképzési törvény rendelkezéseinek áttekintése

Iskolatípusok	Tanulmányok ideje	Tanulmányok tartalma
az általános iskola, a <i>Hauptschule</i> , a reáliskola, a <i>Gesamtschule</i> megfelelő évfolyamai	7 szemeszter tanulmány után az 1. államvizsgával, majd ezt követően egy 24 hónapos gyakorlonoki idővel és a 2. államvizsgával zárul	neveléstudomány, két közismereti tárgy iskolaszpecifikus oktatása, német és matematika tantárgyakhoz kapcsolódó alapvető didaktikai képzés
gimnáziumok és <i>Gesamtschule</i>	9 szemeszter, minimum 24 hónapos gyakorlonoki idő után 2. államvizsga	neveléstudomány, két közismereti vagy zene illetve művészet tantárgyak
<i>Berufskolleg</i> (főiskolára felkészítő szakmai tanfolyam)	9 szemeszter, minimum 24 hónapos gyakorlonoki idő után 2. államvizsga	neveléstudomány, két szakmai tárgy vagy egy közismereti és egy szakmai tárgy, vagy két közismereti tárgy
kisegítő iskolák	9 szemeszter, minimum 24 hónapos gyakorlonoki idő után 2. államvizsga	neveléstudomány, két közismereti tárgy és gyógypedagógiai tanulmányok

Forrás: A táblázatot a törvény rendelkezései alapján a szerző készítette.

A gyakorlonoki időről az „Iskolai tanárképzés gyakorlonoki idejéről és a 2. államvizsgáról szóló rendelet” (*Ordnung des Vorbereitungsdienstes und der zweiten Staatsprüfung für Lehrämter an Schulen, OVP*) 2001. december 19-én módosított változata rendelkezik. A gyakorlonoki idő 24 hónap, de kérelemre különleges okokból hat hónappal meghosszabbítható. A képzés szemináriumi részében a majdani iskolatípusnak megfelelően az 1. államvizsga tárgyaiból hallgatnak előadásokat a tanárjelöltek.

A második szakasz gyakorlati képzése gyakorlonokiskolákban (*Ausbildungsschule*) folyik. Az iskolai gyakorlat során a hallgatók hospitálnak és órákat tartanak, irányítás mellett és önállóan is. A fő szeminárium vezetője és a szakvezetők látogatják az órákat. A tanítási gyakorlat átlagosan 12 óra egy héten, ez alól csak a 2. és 3. gyakorlati félév a kivétel, aminek során a tanárjelöltek heti 9 önálló órát tartanak.

2002 márciusában tartományszerte 9 egyetem pályázott a lehetőségre, hogy mely intézményekben vezessék be először az új modellt. A döntésre Düsseldorfban került sor, s a versenyből a bochumi és bielefeldi egyetem került ki győztesen. Az alábbiakban ezt a két modell-kísérletet mutatjuk be.

A bochumi modell

A *Rubr-Universität Bochum* (RUB) már 1993 óta gyűjti a tapasztalatokat. A hallgatóknak ugyanis a hagyományos magisztertandulmányok alternatívájaként 1993/94-es tanév őszi szemeszterétől lehetőségük volt a kétszintű képzésre, illetve BA/MA vizsgák letételére, így a Bolognai Nyilatkozat után kézenfekvő volt, hogy az egyetem kamatoztatja addigi tapasztalatait. A bochumi egyetem a 2001/2002-es tanév őszi szemeszterében csaknem minden bölcsészettudományi és természet-

tudományi fakultásán bevezette a BA és az MA végzettségre jogosító kétszintű képzést, amivel Németországban úttörő szerepet vívott ki magának. A következő, a 2002/2003-as tanév őszi szemeszterében az egyetem a tanárképzésben is bevezette az új, kétciklusú rendszert.

A bochumi modell által kínált kétciklusú BA/MA-tanulmányok ideje 10 szemeszter. A hat szemeszter idejű BA-szakaszban a hallgatók két szakot vesznek fel, illetve ún. opcionális tárgyakat (*Optionalbereich*). Az egyetemen húsz szakirány választható,²² és néhány kivételtől eltekintve a tárgyak szabadon kombinálhatók egymással.²³ Az ún. opcionális tárgyak a következő területeket foglalják magukban: idegen nyelv (pl. nyelv és kultúra, szaknyelvek); információs technológia (pl. professzionális szövegszerkesztés, prezentációs programok, adatbázisok, internet-felhasználás); prezentáció, kommunikáció és argumentáció (pl. retorika, média-nyelv); interdiszciplináris tanegységek és/vagy más szakok kiegészítő tanegységei (pl. filozófia, pedagógia, történelem, természettudományok); gyakorlat.

A tanulmányi teljesítményeket már nem a régi rendszer szerinti heti óraszám (Semesterwochenstunde) méri és ún. Schein-okkal²⁴ értékelik, hanem kreditpontokat (*Credit Points, CP*) kapnak a hallgatók a teljesített modulokért. A BA-szakaszban szemeszterenként kb. 30 kreditpont szerezhető, ami kb. 900 munkaóra felel meg (1 kreditpont = kb. 30 munkaóra). Azon a szakon, melyből a hallgató a BA-dolgozatát írja, három év alatt 79 kreditpontot kell teljesítenie (beleértve a félórás szóbeli vizsgát is), a másik szaktól 71 kreditpontot, míg a választható tárgyak közül három területről összesen 30 kreditpontot kell összegyűjtenie. A BA-bizonyítvány megszerzéséhez összesen 180 kreditpont szükséges, a BA-szakasz a BA-vizsga letételével zárul. A végzetek társadalomtudományok lezárása esetén „*Bachelor of Arts*”, természettudományok lezárása esetén „*Bachelor of Science*” címet kapnak.

A BA-szakasz egyszakos programot is kínál a hallgatóknak, akik a választott tárgyak mellett más szakok moduljaiból is választhatnak. A teljesítményeket természetesen ebben az esetben is kreditponttal értékelik. A BA-záróvizsga feltétele 180 kreditpont, a vizsga után a végzetek a „*Bachelor of Science*” cím viselésére jogosultak.

A BA-ciklus lezárása után döntenek arról a jelöltek, hogy milyen céllal folytatják tanulmányuk második, MA-szakaszát (7–10. szemeszter). Az egyetem kínálta lehetőségeket az 1. ábrán követhetjük nyomon.

Amennyiben a szaktudományok területén maradnak, úgy társadalomtudományok esetén a *Master of Arts*, természettudományok esetén pedig a *Master of Science* címet szerezhetik meg tanulmányaik lezárása esetén. Ha viszont a tanári pálya mellett döntenek, akkor a két tárgy szakmai ismereteinek bővítésével pár-

22 Biológia, kémia, német, angol, evangélikus teológia, francia, földrajz, történelem, görög, olasz, katolikus teológia, latin, matematika, pedagógia, filozófia, fizika, orosz, szociológia, spanyol és testnevelés

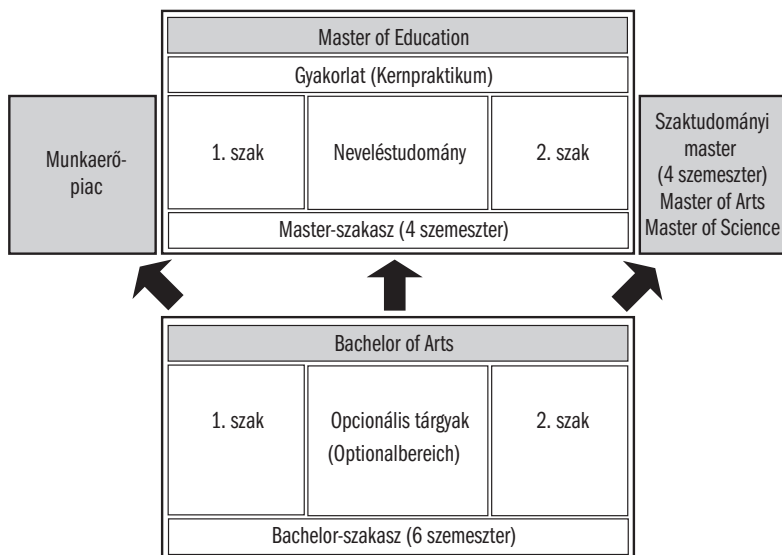
23 Amennyiben a hallgató olyan szakpárt jelöl meg, melynek csak egyik szakja indul a RUB-on, lehetőség van arra, hogy a másik választott szakot egy másik intézményben hallgassa.

24 Az adott kurzus teljesítését igazoló dokumentum.

huzamosan szakdidaktikai és neveléstudományi tanulmányokat is folytatnak. A RUB a gimnázium, a *Gesamtschule* és a *Berufskolleg* közismereti tárgyainak oktatására képez tanárokat. Az egyetem a 2004/2005-ös tanév téli szemeszterében húsz szakon²⁵ indított tanárképzést, a természettudományi és a bölcsészettudományi tárgyak szabadon kombinálhatóak egymással szakpárként.²⁶ A záró MA-dolgozatot a két szakjuk valamelyikéből illetve szakpárként. A záró MA-dolgozatot a két szakjuk valamelyikéből illetve szakdidaktikai és neveléstudományi témában is írhatják. A teljesítményeket ebben a fázisban is kreditpontokkal értékelik, a teljesítés feltétele összesen 120 kreditpont. Az MA-szakaszt lezáró vizsgát első államvizsgaként ismerik el. A tanárképzésben résztvevők az MA-stúdiumok lezárása után a „*Master of Education*” (*M.Ed.*) – *Lebramt an Gymnasien, Gesamtschulen und Berufskollegs*, azaz az említett iskolatípusoknak megfelelő tanári címet kapnak (5–13. évfolyam). A tanárképzés kredites szerkezetét a 2. ábrán követhetjük nyomon.

1. ábra: A RUB képzési struktúrája

Forrás: <http://www.ruhr-uni-bochum.de/studienbuero/bachelor.htm>

A bochumi tanárképzési modell lényege tehát, hogy a BA-szakaszban a hallgatók azonos képzésben részesülnek – az interdiszciplináris tanegységek integrálva vannak az első szakaszba –, a differenciálás csak az MA-szakaszban történik, a neveléstudomány, szakmódszertan, illetve az iskolai gyakorlat csak a 2. szakasz tárgyai között szerepel.

25 Ógörög (BA: klasszika filológia), biológia, kémia, német (BA: germanisztika), angol (BA: anglisztika, amerikanisztika), evangélikus teológia, francia, földrajz, történelem, olasz, katolikus teológia, latin (BA: klasszika filológia), matematika, pedagógia (BA: neveléstudomány), filozófia, fizika, orosz (BA: szláv filológia), szociális tudományok (BA: politika, gazdaság, társadalom), testnevelés (alkalmassági vizsga szükséges).

26 Ez alól csak az evangélikus és katolikus teológia jelentenek kivételt, ezek együtt nem alkothatnak szakpárt.

2. ábra: A bochumi egyetem tanárképzési modellje (lépcsős tanárképzés)

Master- szakasz 4 szem. 120 CP	1. tárgy (34 CP, ebből 2 CP szóbeli vizsga)	Neveléstudomány (38 CP, ebből 2 CP szóbeli vizsga)	2. tárgy (34 CP, ebből 2 CP szóbeli vizsga)
	Gyakorlat (6 hét) 4 CP		
	Master-dolgozat az egyik tárgyból vagy neveléstudományból (10 CP)		
	Végzettség: Master of Education = első államvizsga		
Bachelor- szakasz 6 szem. 180 CP	1. szak (71 CP, ebből 6 CP szóbeli vizsga)	Választható tárgyak (30 CP)	2. szak (71 CP, ebből 6 CP szóbeli vizsga)
	Bachelor-dolgozat az 1. vagy 2. szakból (8 CP)		
	Végzettség: B. A.		

Sokakat foglalkoztató központi kérdés, hogy milyen munkaterületen tudnak elhelyezkedni a BA-képesítés megszerzése után a frissen végzettek. A három éves alapképzést követően, a bochumi tapasztalat alapján, a végzettek folytathatták MA-tanulmányaikat bármelyik németországi felsőoktatási intézményben, illetve az alábbi területen helyezkedtek el: kiadók, média (szaklap főszerkesztősége, televízió, rádió, filmes szerkesztőség, újságíró) vállalkezési tanácsadás, PR-tanácsadó, humán erőforrás menedzser, idegen nyelvi asszisztens az iparban, projektvezető az oktatási minisztériumban, értékesítési asszisztense a gyógyszeriparban, reklám, (tovább)képzés, felnőttképzés, fordító, management-training, nagy cégek külügyi osztálya, nemzetközi cégek, vállalatok, egyesületek, tanácsadó szervezetek, szociális munka, biztosítók, személyi és vállalkezési tanácsadás, értékesítés, ipari és kereskedelmi kamarák, piackutatás, turizmus, szabadidő (Grunert 2001).

A természettudományi karon végzettek előtt pedig az alábbi lehetőségek állnak: analitikai kutatólabor, minőségellenőr, technikai fejlesztés és vevőszolgálat, marketing és értékesítés, hivatalok és egyletek, műszaki ellenőrzés, adatfeldolgozás, adatfeldolgozó eszközök előállítás, szoftverfejlesztés a gépipar, elektrotechnika és járműipar területén, telekommunikáció, pénzügyi szolgáltatások, bankok, kereskedelem.

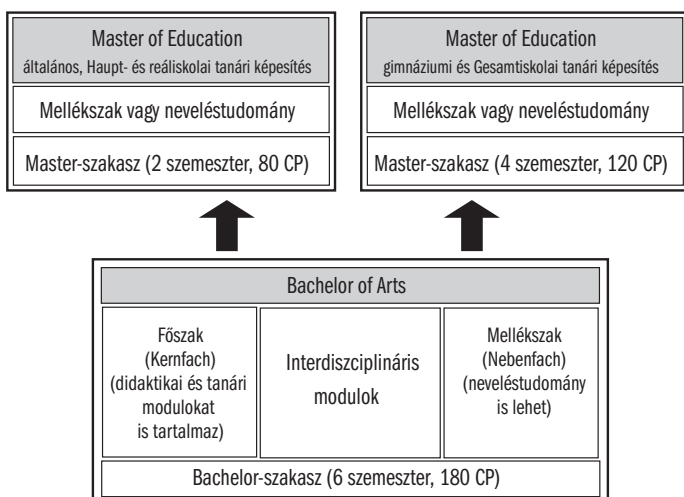
A bielefeldi modell

Az egyetem szenátusa már 1998 óta foglalkozik egy új modell kidolgozásával, amely a régi hiányosságait korrigálva a tanárképzés színvonalát emelhetné. Végül 2001. november 28-án benyújtották kérelmüket a kétszintű tanárképzési modell engedélyeztetésére. A bielefeldi modell is a már jól ismert két szakaszra tagolható, a BA-szakasz 6 szemeszter, azonban a MA-szakasz hossza attól függ, mely iskolatípusra specializálódnak a hallgatók. Az általános, *Haupt*- és reáliskolai tanári

tanulmányok két szemesztert, míg a gimnáziumi tanári tanulmányok négy szemesztert vesznek igénybe. Amennyiben az első lehetőséget választják a hallgatók, alapképzésüket gyógypedagógiai képzéssel is kiegészíthetik, ám így a tanulmányi idő az eredeti két szemeszterről négy szemeszterre módosul. A bielefeldi modellben az első szakaszban egy fő- (*Kernfach*) és egy mellékszakt (Nebenfach) választanak a hallgatók. (Mellékszakként a neveléstudományt is megjelölhetik már az első képzési szakaszban.) A bielefeldiek a BA-fázisban nem csak a szakirányú képzésre koncentrálnak, hanem szakdidaktikai és tanári modulokat is a tanegységekbe integráltak, valamint interdiszciplináris kötelező modulok (nyelv, médiakompetencia) is a képzésben foglaltatnak. A modell az ún. egyszakos képzést is lehetővé teszi. Ebben az esetben a hallgatók mellékszakként a főszak egy részdiszciplináját jelölik meg – ha pl. a főszak biológia, a mellékszakt molekuláris biológia vagy ökológia lehet –, és a főszaknak megfelelő fakultásra iratkoznak be. A BA-szakaszban a hallgatóknak 180 kreditpontot kell gyűjteniük. A BA-vizsga letétele után a végzettek elhelyezkedhetnek, illetve a második szakaszban folytathatják tanulmányaikat. A képzés második, négy szemeszternyi szakaszában 120 kreditpont, míg a kétszemeszteres képzésben 80 kreditpont teljesítendő. A négy szemeszteres képzésben a hallgatók két szakjuk egyikéből vagy neveléstudományból készítik el MA-dolgozatukat. A bielefeldi modell kidolgozásakor törekedtek arra, hogy a képzés a különböző felsőoktatási képzési profilok között átjárható legyen, így a struktúra pl. az egyszakos BA-képzés után a PhD-képzést is lehetővé teszi ún. kutatói tanulmányok beiktatása után. A tanárképzés szerkezetét a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: A bielefeldi tanárképzési modell²⁷

²⁷ Amennyiben a BA-szakaszban nem neveléstudományi mellékszaktot választott a hallgató, akkor az MA-szakaszban neveléstudományi tanulmányokat kell folytatnia, ha a BA-szakaszban neveléstudományt választott a főszak mellé, az MA-szakaszban egy közismereti mellékszaktot kell felvennie.

Az új képzési modellt az egyetemen a 2002/2003-as tanév őszi szemeszterével indították a tanárképzésben, és ettől fogva az új modellel párhuzamosan az egyetem nem indítja régi típusú képzési rendszerét.

Kitekintés egyéb németországi modellekre

A reform kapcsán nem beszélhetünk egységes modellekről. A most bemutatott példákon kívül Németországban egyre gyarapodik az újabb modellkísérletek száma, gondoljunk csak a rheinland-pfalzi és a berlini modellekre, Mecklenburg-Vorpommern tartományban a greifswaldi modellre, Thüringiában az erfurti modellre, vagy Alsó-Szászországban a vechtai főiskola (*Hochschule Vechta*), az oldenburgi Carl von Ossietzky Egyetem kísérleteire és az osnabrücker modellre, hogy csak néhány kiemelkedő példát említsünk.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a tanárképzés Németország minden tartományában két fázisban történik. Az első szakasz tudományos illetve művészeti főiskolákon, egyetemeken folytatott tanulmányokat foglal magában, melynek a szakmai képzés/szakmaképesség a célja. A második szakasz, az ún. *Vorbereitungsdienst* (*Referendariat*, a gyakornoki idő), amely a szakmai készség elérésére irányul. Berlinben a gyakornoki idő függetlenül attól, hogy a végzett hallgató milyen iskolatípusban akar elhelyezkedni, 24 hónapig tart, és a 2. államvizsgálattal zárul. Brandenburgban a 2. szakasz (*Referendariat/Vorbereitungsdienst*) rendszerint itt is 24 hónap, mint Berlinben, és további egyetemi/főiskolai képzésből, valamint egy brandenburgi iskolában töltött gyakorlatból áll, és a 2. államvizsgálattal fejeződik be. Bajorországban a tanárképzés az iskolatípusokhoz igazodik. Mecklenburg-Vorpommern tartományban a képzés időtartamát a bajor modellhez hasonlóan, a megcélzott iskolatípus határozza meg. A gyakornoki idő tartama a köztisztviselői szabályozás szerint 36 hónap, amit rendszerint 24 hónapra rövidítenek le, azonban a jövőben több tartományban további csökkentést (18 hónap) terveznek. Úgy tűnik, hogy alapvetően minden tartomány meg akarja tartani a fázis-modellt, azonban különböző teóriák léteznek az egyes szakaszok egymáshoz való viszonyáról és a tanárképzés reformjába való bevonásáról.²⁸

Eddig a tanárképzés átalakulásának lehetséges alternatíváit vizsgáltuk, de témánk szempontjából szintén lényeges momentum, hogy milyen munkahelyi perspektívák várnak a németországi tanárookra a közeljövőben. Mivel eddigi vizsgálatunk Észak-Rajna-Vesztfália tartományra koncentrált, a munkaerőpiac elvárásait is ebben a tartományban körvonalazzuk. Észak-Rajna-Vesztfáliában a 2004–2015 közötti időszakban igen jónak mondható a tanárok munkába állási lehetősége. A tartomány tanári állásainak a felét (több mint 74 000 státust) újra be kell tölteni, a lehetőségeket az iskolatípus és a szakválasztás határozza meg. A tartományban 2007 és 2010 között a munkahelyi perspektívák a következőképpen alakulnak:

- *Befufskollégi tanári állások*: az elhelyezkedési lehetőségek nagyon kedvezőek, 2004–2010 között a 9000 álláshelyre csupán 3000 jelentkező jut, különösen a

gazdaságtudományi, építés- és faipari technika, nyomdatechnika, elektrotechnika, színezéstechnika és téralakítás szakirányok keresettek, de kedvező esélyekkel pályázhatnak a matematika és természettudományok oktatói is.

- *általános-, haupt- és reáliskolai tanári állások:* az esélyek itt is kedvezőek, a hauptiskolai álláslehetőségek kiemelkedőnek tekinthetők, 11 500 szabad állásra 4200 pályázó jut.

- *gimnáziumi és gesamtiskolai tanári állások:* megnövekszik az igény a matematika és természettudományi tárgyak, valamint a technika, informatika, sport, művészet, zene, latin és vallásismeret tárgyak iránt. A német, francia, történelem, pedagógia, filozófia szakosok elhelyezkedési nehézségekre számíthatnak, különösen akkor, ha ezeket a tárgyakat kombinálták szakpárként. A 11 400 helyre 12 900 pályázó jut.

- *kisegítő iskolai tanári állások:* az elhelyezkedési lehetőségek nem kecsegtetőek, 2004–2010 között 2500 munkahelyre 4000 jelentkező jut, kivételt csak a tanulásfejlesztés és emocionális és szociális fejlesztés szakirányok jelentenek.

- *általános iskolai tanári állások:* a csökkenő tanulói létszám miatt a lehetőségek középtávon nem kedvezőek. Míg 2004–2006 között 5500 helyre 3600 pályázó jut, 2007–2010 között a 4100 állásra 5400-an pályáznak. Az új pályázókhoz hozzá kell számítani a régebbi pályázók jelentős számát is, akik sikertelenül próbáltak elhelyezkedni.

Észak-Rajna-Vesztfáliában a tanárokat teljes óraszámában alkalmazzák, de részidős foglalkoztatásra is lehetőség van. Határozatlan időre szóló kinevezést csak a 35. életévüket be nem töltött jelentkezők kaphatnak, azonban a különösen keresett szakok esetében ez a korhatár jelenleg 10 évvel meghosszabbítható.²⁹ Ez a gyakorlat tehát a fiatalok és hiányszakosok számára tekinthető kedvezőnek.

Összegzés

Ha visszatérünk a tanulmány bevezetőjében említett vitapontokra, amelyek a többciklusú képzésre átállás kapcsán merültek fel a tanárképzés területén, akkor a németországi válaszokból több tanulságot is levonhatunk. Megállapíthatjuk, hogy a szövetségi államok jórészt a változtatás mellett döntöttek, de igyekeztek megőrizni hagyományaikból a számukra fontos tényezőket. Megmaradt a több ciklus mellett a tanárképzés kétfázisú szerkezete, de a duális rendszert sem számolta fel valamennyi tartomány. Változatos formákban ugyan, de az alapképzési (BA) ciklus keretein belül megjelenik a tanárképzés szempontja és tematikája. A BA és az MA ciklus programjában többnyire együttesen vannak jelen a szaktudományos, az iskolai tantárgyi és a tanári mesterség pedagógiai összetevői, kollégiumai. A döntően kétszakos pedagógus/tanárképzés nem zárja ki az egy szakon történő kimenetet, végzettséget sem. Az alapelvek, szabályzatok érzékenyek az iskolarendszerben szereplő iskolatípusokra és azok sajátos tanárigényére. Egyes modellek ehhez igazítják a tanárképzés hosszát, tartalmát és a gyakorlati képzés

²⁹ http://www.bildungsportal.nrw.de/BP/Schule/beruf_lehrer/Perspektiven/

terepének megválasztását. Végül, érdemes arra is felfigyelnünk, hogy a németországi felsőoktatás nem csupán időt adott magának a felkészülésre, hanem az egyetemek tevőleges részt is vállaltak a modellek kidolgozásában és kipróbálásában. Tanulságos, hogy a felsőoktatáson belül adott a szellemi és intézményi potenciál, illetve a kellő motiváció arra, hogy a tanárképzés megújításán gyakorlati értelemben is fáradozzanak. Ehhez fontos feltételt jelent, hogy a jó néhány intézmény neveléstudományi és módszertani részlege nem csupán kiegészítő és kiszolgálói szerepben van jelen a képzésben, hanem jelentős saját tapasztalattal rendelkezik a közoktatás javára végzett iskolakísérletekben.

VIRÁG IRÉN & BREZSNYÁNSZKY LÁSZLÓ

IRODALOM

- A tanárképzés helyzete és jövőképe. OM-OKNT, Bp. 2004. referátumai.
- „Die Lehrerausbildung ein wesentliches Instrument für die Gestaltung der Schule.“ KMK, Ständige Konferenz der Kultusminister der Länder der BRD, 1995.05.22. www.vdr-bund.de/Lehrerausbildung.htm
- A Bolognai Nyilatkozat az európai felsőoktatási térségről. *Magyar Felsőoktatás*, 2001/8.
- Antrag der Ruhr-Universität Bochum auf Einrichtung eines gestuften Studiengangs für das kombinierte Lehramt für die Sekundarstufen I/IIa ab dem Wintersemester 2002/2003.
- Az EURASHE deklarációja a Bologna – Prága – Berlin folyamatról (Galway – Írország, 2002. május 16.) *Magyar Felsőoktatás*, 2002/8.
- Az Európai Felsőoktatási Térség felé. A Prágai Nyilatkozat üzenete. *Magyar Felsőoktatás*, 2002/8.
- Az Európai Felsőoktatási Térség felé. A Prágai Nyilatkozat üzenete. *Magyar Felsőoktatás*, 2002/9.
- Bachelor in Deutschland. Wenn das Diplom gepflegt wird, sinkt die Qualität der Absolventen. Von Dieter Meschede. *Die Zeit*, 2001/11
- Bachelor in Deutschland? Mit den neuen Abschlüssen wird das Studieren internationaler und flexibler. Von Roland Sauerbrey. *Die Zeit*, 2001/11.
- BARAKONYI, KÁROLY (2002) Sorbonne-től Prágáig: a „Bologna Folyamat”. I–III. *Magyar Felsőoktatás*, No. 7, 8, 9.
- BÁTHORY, ZOLTÁN & FALUS, IVÁN (eds) (1997) *Pedagógiai Lexikon. II. kötet*. Bp., Keraban Könyvkiadó.
- Báthory Zoltán, Loránd Ferenc, Hunyady György, Zsolnai József írásai. *Pedagógusképzés*, 2003, No. 1–2.
- BIKICS GABRIELLA (2002) Új utak a németországi pedagógusképzésben. *Iskolakultúra*, No. 1. 79–88.
- Bologna-Erklärung. 19. Juni 1999. Bologna Das deutsche Hochschulsystem im Wandel – Vorreiterrolle des Bundeslandes NRW. Rede zur Internationalisierung und Globalisierung des Hochschulsystems in Tokio, Hotel New Otani, 2002.07.06.
- DINYA LÁSZLÓ (2002a) A „Bologna Folyamat” a duális képzési rendszer szemszögéből. I–II. *Magyar Felsőoktatás*, No. 7, 8.
- DINYA LÁSZLÓ (2002b) Egységes európai felsőoktatási tér: cél vagy eszköz? I–II. *Magyar Felsőoktatás*, No. 9, 10.
- Eckpunkte zur Gestaltung von BA-/MA-Studiengängen für Lehramter. Düsseldorf, 2001. május 9.
- Eckpunkte zur Gestaltung von BA-/MA-Studiengängen für Lehramter. Düsseldorf, 2004. márcus 15.
- EWALD TERHART (2004) *Gestufte Lehrerbildung – Stand, Probleme, Perspektiven*. Vortrag an der RUB 2004.
- FALUS IVÁN (2002) A pedagógusképzés modelljei az Európai közösség országaiban. In: BÁBOSIK & KÁRPÁTI (eds) *Összehasonlító pedagógia*. Bp, BIP.
- FORRAY R. KATALIN (1995) Hagyományok és megújulás: Németország esete. *Educatio*, No. 3. 431–441 p.
- Gemeinsame Prüfungsordnung für das Bachelor-Masterstudium im Rahmen des 2-Fach-Modells an der Ruhr-Universität Bochum. 7. Januar 2002.

- Gemeinsame Prüfungsordnung für das Bachelor-Masterstudium im Rahmen des 2-Fach-Modells an der Ruhr-Universität Bochum. 7. Januar 2002.
Gestuftes Lehrerstudium. *Die Zeit*, 2001/31.
- GRUNERT, MATTHIAS (2001) *BA auf dem Prüfstand: Zur Akzeptanz geisteswissenschaftlicher Studienprofile auf dem Arbeitsmarkt*. Bochum, Verlag Dr. Winkler.
- HRUBOS, ILDIKÓ (2002) *A „bolognai folyamat”, Európai trendek. A Bolognai Nyilatkozatból adódó strukturális változtatások megvalósíthatósága a magyar felsőoktatásban*. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- http://www.bildungsportal.nrw.de/BP/Schule/beruf_lehrer/Perspektiven/
- <http://www.ruhr-uni-bochum.de/studienbue-ro/bachelor.htm>
- Informationen zur Lehrerausbildung in einzelnen Bundesländern. www.bildungserver.de/zeigen.html?seite=976
- LADÁNYI ANDOR (2003) *A NAT és a tanárképzés. Új Pedagógiai Szemle*, No. 1.
- Lehrerausbildungsgesetz – LABG, 2002.07.02.
- Möhle, Volker: Modellversuch „konsekutive Lehrerausbildung” an der Universität Bielefeld. Zentrum für Lehrerausbildung an der Universität Bielefeld, 2002. aug. 26.
- Ordnung des Vorbereitungsdienstes und der zweiten Staatsprüfung für Lehrämter an Schulen.
- Passungsprobleme zwischen Ausbildung und Beschäftigung. www.nrw.de
- Prager Communiqué. 19. Mai 2001. Prag.
- Pressekonferenz in der Staatskanzlei Düsseldorf, 2002. aug. 26. Prof. Dr. Petzina, Dietmar, Rektor an der Ruhr-Universität Bochum
- Rede der nordrhein-westfälischen Ministerin für Schule, Wissenschaft und Forschung, Gabriele Behler, anlässlich des Pressefrühstücks zur konsekutiven Lehrerausbildung am 26.08.2002 im Düsseldorfer Stadttor.
- Reformen mit Augenmaß von Martin Spiewak. *Die Zeit*, 2000/52
- Sorbonne Erklärung. 25. Mai 1998. Paris.
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (1998) *Tanárképzés Európában*. Bp., Educatio Kiadó.
- VIRÁG IRÉN (2004) *Der Bologna Prozess und die Reform der Lehrerausbildung in Deutschland*. In: *Germanistische Studien*. Band V. 119–137. pp. Eger, EKf Líceum Kiadó.
- www.erzwiss.uni-hamburg.de/Personal/Koerber/lbildg/lehrerbildung.htm
- Zahlenbarometer 1994/95. Ein bildungsstatistischer Überblick. Berlin, 1995.